

Bipa Гупало

Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне

У 1983 р. в околиці села Берестяне Ківерцівського району Волинської області пошуковими роботами автора було виявлено невідомий раніше курганий могильник. Знаходився він на відстані 800 м на південний захід від дослідженого протягом 1983—1984 рр. в урочищі Сермень курганного могильника XII ст. (В. Гупало 1995).

Нововиявлене пам'ятка розташована на відстані біля 3,5 км на південний захід від села Берестяне і знаходиться в лісі в урочищі Майдан на незначному підвищенні (рис. 1). Могильник нараховував вісім курганів, сім з яких утворювали монолітну групу, а один був розташований трохи відособлено на віддалі 30 м на південний захід (рис. 2). Не виключено, що цей останній курган не входив до складу поховань даного могильника.

Всі кургани, яким з огляду на назву урочища надано літерний індекс „М“, досліджені автором протягом 1984—1987 рр. (В. Гупало, 1990).

КУРГАН М-1. Насип кургану М-1 підніжжям був злитий з насипом кургану М-2. У зв'язку з цим, для встановлення дійсних розмірів основ обох курганів, здійснено суцільний переріз насипів по осьовій лінії захід—схід (рис. 3). Курган М-1 в перерізі мав сегментоподібну форму; вершина насипу знівелювана до горизонтальної площини; основу кургану оточував кільцевий ровик (параметри дані див. табл. I). Стратиграфія насипу складалася з шару лісового дерну чорно-коричневого кольору (8 см), глинуватого піску (супіску) жовтого кольору (32 см) та піску білуватого кольору (40 см); по всій площі основи кургану простежено залишки похованого дерну зі стародавньої денної поверхні.

В насипу кургану по центру на гл. 45 см виявлено фрагмент ножа і предмет невизначеного призначення. На рівні давнього горизонту посередині основи зафіксовано округлу форми пляму сіруватого кольору піску, переміщеного з попелом. За межами цієї плями, зі сходу знаходилося скupчення кераміки, що належала до двох горщиків. (рис. 3).

Сліди тілопокладення чи тілоспалення відсутні.

КУРГАН М-2. Насип над похованням М-2 був настільки знівелюваний, що на сьогоднішній день він при висоті 60 см мав вигляд сегментоподібного в перерізі горбика, слабо профільованого лише зі східної сторони (рис. 3). Потужність

дернового покриття насипу становила 10 см, супіску — 35 см, а пісок білуватого кольору залягав невисоким горбком, висотою 15 см в центрі основи кургану. Кільцевий ровик не простежено (табл. I). Посередині піщаного шару знаходився фрагмент людського черепа. Збереглася лише його верхня ліва частина. В області скроні від точки sphenion в напрямку до точок stephanion-bregma зафіксовано отвір розміром 7x3 см з рівними краями. Інші частини черепа і кістяка відсутні. Череп мав західну орієнтацію (рис. 3). Поховальний інвентар відсутній.

КУРГАНУ М-3 притаманний сегментоподібний в перерізі насип зі згладженою вершиною. При цьому курган складався з 10 см шару лісового дерну, 46 см — супіску та 40 см — піску (рис. 4). Довкола основи кургану візуально простежено на рівні сучасної денної поверхні сліди кільцевого ровика (табл. I).

На гл. 96 см в центрі основи кургану на рівні давнього горизонту знаходилося тілопокладення. Кістяк мав західну орієнтацію, лежав горілиць навзнак, руки вздовж тулуба. Збереженність кісток незадовільна. Загальна довжина останків 180 см.

Під черепом, в області скроні знаходилася сердолікова намистина. На всій площі основи кургану, окрім місця тілопокладення, зафіксовано залишки похованого дерну. Над тілопокладенням, в насипу кургану, на гл. 60 см зафіксовано сліди зольної підсипки у вигляді підокругої, сірого кольору плями (діаметром 50 см) піску, переміщеного з попелом багаття.

КУРГАН М-4 характеризувався дуже знівелюваним насипом з невираженою вершиною (рис. 5). На денній поверхні лише в західному секторі простежено заглиблення від кільцевого ровика (табл. I). З цієї ж сторони насип кургану найбільш профільований. Відмінною рисою стратиграфії кургану М-4 є потужний (25 см) шар лісового дерну. Шар супіску становить 25 см, піску — 28 см. При цьому шар піску по центру кургану був більш світлого кольору (подібного до материка) і мав підвищену щільність, котра граничила зі скам'янілістю.

На гл. 75 см на рівні давньої поверхні в західному секторі, біжче до краю основи кургану виявлено скupчення фрагментів кераміки від трьох горщиків (рис. 5).

КУРГАН М-5 мав добре профільованій насип зі згладженою вершиною. На денній поверхні довкола основи кургану чітко простежувався кільцевий ровик (табл. I). Поверхню

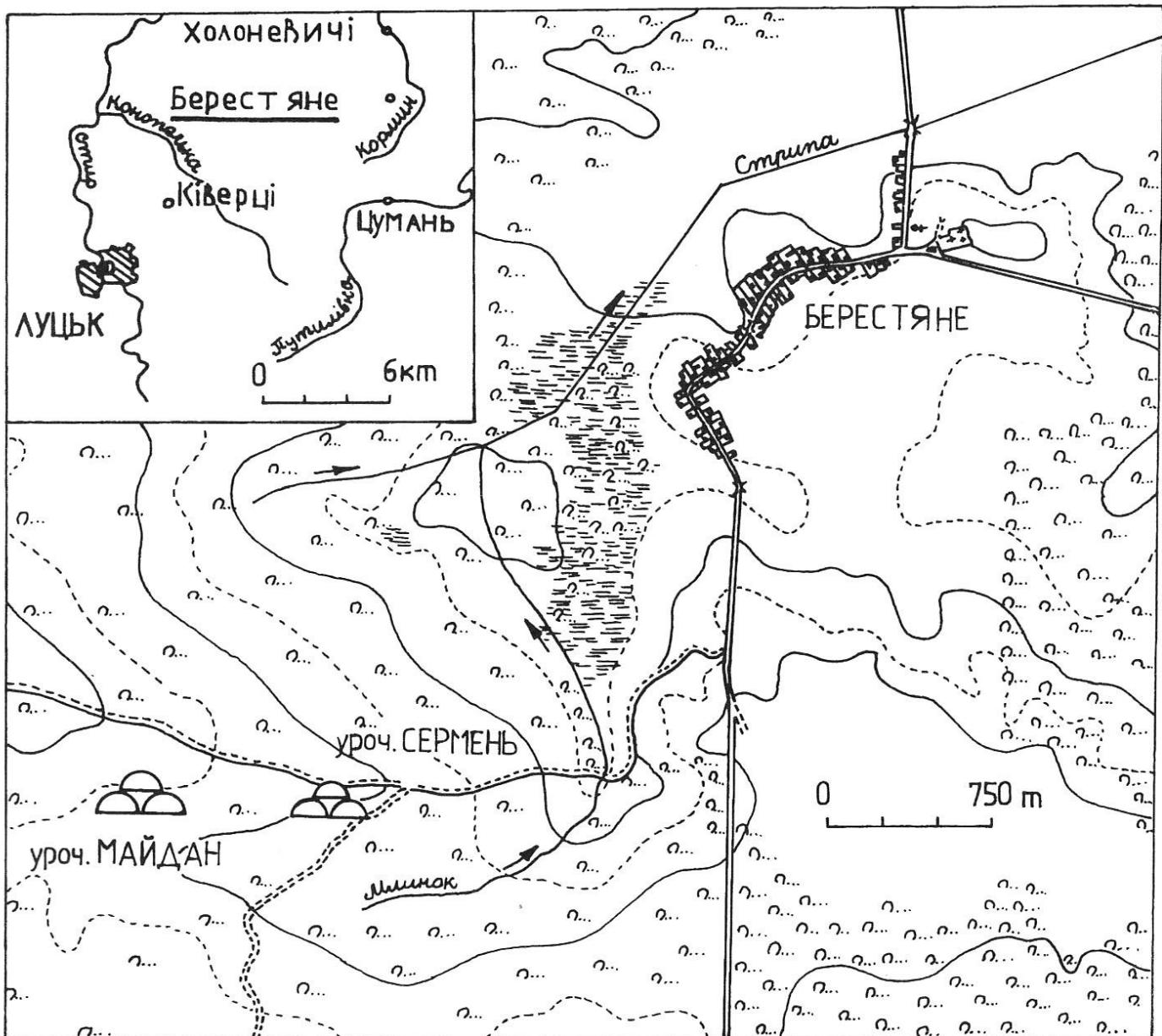

Рис. 1. Місцезнаходження курганних могильників біля с. Берестяне

Ryc. 1 Lokalizacja cmentarzyska kurhanowego koło wsi Berestjane

Abb. 1. Lokalisierung des Hügelgräberfeldes in der Nähe des Dorfes Berestjane

насипу вкривав майже рівномірний шар лісового дерну за-
твовшки 13 см. Натомість, під потужним (до 45 см) пластом
супіску нерівномірним шаром заллягав білуватий пісок, тов-
щина якого коливалась в межах 20—40 см. Це пояснюється
тим, що курган був насипаний на невисокому природному
підвищенні, пологі схили якого перед спорудженням кургану
були знівелювані (рис. 6).

На гл. 80 см в центрі кургану виявлено залишки тіlopокла-
дення. Останки (череп і фрагмент стегнової кістки) мали
західну орієнтацію. Загальна довжина кісток *in situ* становила 116 см. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні.
Під черепом, в області скроні знаходилася сердолікова намистина, а в області грудної клітки — скляна намистина.

На гл. 70 см на рівні тіlopокладення на підсипаному
східному схилі материкового пагорбу зафіксовано залишки
двох вогнищ, які розділені смугою піску (рис. 6). Обидва
вогнища лінзоподібні в перерізі (рис. 6 А). Вогнище 1 (В-1),
потужністю 30 см, складали суцільні головні. Під вугіллям

пісок обпалений до червонооранжевого кольору. Вогнище 2 (В-2), потужністю 10—15 см, складалося з густого шару попелу, насиченого поодинокими дрібними та крупними вуг-
линами.

Для КУРГАНУ М-6 відзначено чітко профільюваній на-
сип зі знівелюваною до горизонтальної площини верши-
ною (рис. 7). Товщина дерну становила 14 см, супіску —
66 см, піску — 20 см. Довкола основи кургану виявлено
кільцевий ровик (табл. I).

Тіlopокладення знаходилося в 20 см шарі піску в центрі
кургану. Кістяк мав західну орієнтацію і лежав на спині
у випростаному положенні. При цьому, права верхня
кінцівка була опущена вздовж тулуза, а в лівій, дещо
зігнутій — затиснуто серп. Загальна довжина збережених
останків 117 см. В області шийних хребців кістяка виявлено
три сердолікові намистини. Близче до черепа знаходилася
ще одна сердолікова намистинка. В області скроней (справа
і зліва) зафіксовано рештки скроневих кілець.

КУРГАН М-7 найбільший і найвищий у даній групі поховань. Насип кургану здеформований численними лисячими норами, однак, не зважаючи на це, вершина чітко окреслювалася. При зачистці викиду біля однієї з нір виявлено кістки плеча, фрагмент ребра и фалангу пальця руки людського кістяка. Насип складався з 25 см шару дерну, 85 см — супіску та 40 см — піску (рис. 8). Основу кургану оточував кільцевий ровик (табл. I).

Залишки тілопокладення знаходилися на гл. 150 см в центрі кургану. Кістяк лежав на рівні давньої поверхні природного пагорбу у випростаному положенні, права рука вздовж тулуба, головою на схід. Кістки грудної клітки знищенні лисячим кублом. Загальна довжина збереженого кістяка 144 см. Останки належали жінці похилого віку. При ній в області ший виявлено чотири скляні та дві срібні (одна з них в дуже фрагментованому стані) намистини (рис. 8 А). В області нижньої щелепи знаходилися місяцеподібні скроневі кільця, а під черепом, в області скроні зафіксовано сердолікову намистину.

КУРГАН М-8 характеризувався чіткою півсферичною формою насипу, який по лінії південь-північ мав круті схили; зі сходу та заходу кургану притаманні пологі схили дещо розпливчастих країв; вершина загладжена (рис. 9). Стратиграфію насипу складає 25 см (в середньому) шар дерну, який в найвищій точці кургану відсутній, натомість, потужний над кільцевим ровиком (табл. I); 85 см становить шар супіску і 40 см — піску.

В насипу кургану на гл. 10 см виявлено фрагмент стінки гончарного горщика, а в східному секторі на гл. 120 см — зольну пляму підокруглої форми; при цьому пісок сірого кольору, перемішаний з попелом і голкоподібними вугликами, простежувався у тому місці на гл. 30 см аж до рівня давньої поверхні.

Тілопокладення виявлене в центрі кургану на гл. 150 см. Останки знаходилися на рівні стародавньої поверхні природного пагорбу. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, головою орієнтований на захід. Останки збереглися на довжину 155 см. Над кістяком в шарі піску простежена зольна пляма. Під кістяком зафіксовано тонкий гумусний прошарок та зольна підсипка.

Біля черепа, з лівого боку знаходилася залізна пластинка, зігнута під прямим кутом. В області пальців правої руки виявлено дротяний перстень, збережений фрагментовано, а справа, біля тазових кісток — бронзова пряжка.

Речі, що супроводжували поховання, досить різноманітні. Серед них виділяються оздоби, деталі одягу, знаряддя праці, начиння.

НАМИСТИНИ здебільшого репрезентовані виробами із сердоліку¹. Відзначено два їх різновиди: а — призматичні, відшліфовані на вісім повзувжніх граней (рис. 10:IV, 2; 10:V, 4—6), б — плиткові багатогранні (рис. 10:II; 10:V, 3; 11,3). Привертає увагу їх місцезнаходження: поодинокі намистини під черепом, в області скроні та їх скучення в області ший-грудної клітки кістяка. Цей факт, на наш погляд, сигналізує про певну відмінність у використанні намистин як аксесуарів. Підтверджують цю думку знахідки у трьох похованнях (М-5, М-6, М-7), де в кожному з них

¹ Експертіза проведена Прикарпатською державною інспекцією пробірного нагляду (квитанція № 5481 зберігається у Львівському Історичному музеї).

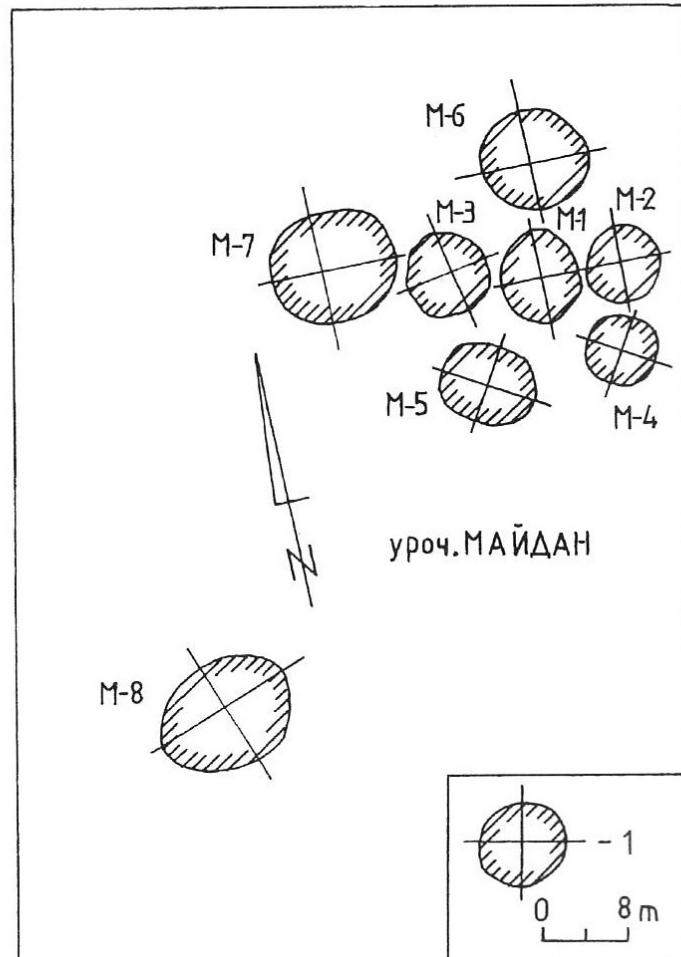

Рис. 2. Ситуаційний план могильника: умовні позначення:
I — розкопані кургани

Ryc. 2. Plan sytuacyjny cmentarzyska: 1 — przebadane kurhany
Abb. 2. Situationsplan des Gräberfeldes: 1 — untersuchte Hügel

одночасно відзначено по намистині під черепом при наявності цілого разка намиста на ший. Визначальним щодо призначення намистин під черепом є набір прикрас з поховання М-7, де намисто, знаходячись нижче нижньої щелепи *in situ*, складалося з компактно залягаючих одна впритул до другої шести намистин; при цьому, випадковість місцезнаходження намистин під черепом абсолютно виключена. Усе це дозволяє стверджувати, що ті сердолікові намистини, які знаходилися під черепом, були нашиті на начільну стрічку и становили оздобу жіночого головного убору, а виявлені в області ший-грудної клітки — нашийні прикраси.

Подібні сердолікові намистини набули масового поширення на території, заселені волинянами, древлянами і дреговичами (В.В. Седов 1982). В значній кількості відзначені вони і серед поховань полоцьких кривичів (Археологія ..., 1993). Побутування аналогічних призматичних та плиткових багатогранних сердолікових намистин в лісовій зоні, згідно М.В. Фехнер, було характерне для IX — початку XII ст. (М.В. Фехнер, 1959, с. 152, 156).

В похованні М-5 виявлено скляну намистинку, яка заміняла собою ціле намисто. Вона виготовлена із

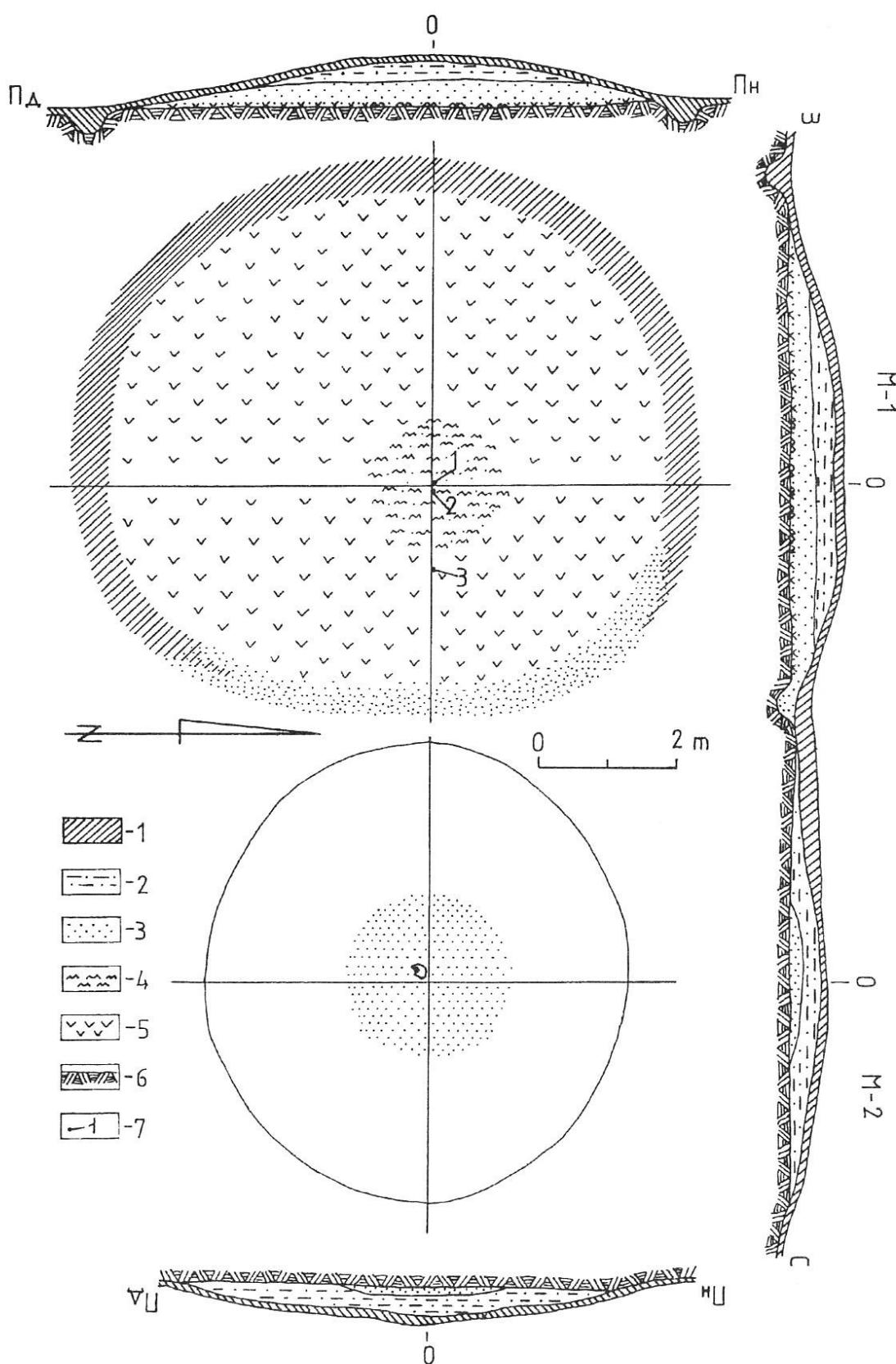

Рис. 3. Плани і перерізи курганів М-1 і М-2: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — вуглики, 5 — похованій дерн, 6 — материк, 7 — знахідки (1 — фрагмент ножа, 2 — стрижень на гл. 45 см, 3 — скупчення кераміки на гл. 80 см)

Ryc. 3. Plany i profile kurhanów M-1 i M-2

1 — darn, 2 — spiaszczona warstwa gliny, 3 — piasek, 4 — węgiel, 5 — darij z dawnej warstwy kulturowej, 6 — calec, 7 — zabytki (1 — fr. noża, 2 — pręt metalowy na gł. 45 cm, 3 — skupisko ceramiki na gł. 80 cm)

Abb. 3. Pläne und Profile der Hügel M-1 und M-2

1 — Rasen, 2 — sandige Tonschicht, 3 — Sand, 4 — Kohle, 5 — Rasen aus der älteren Kulturschicht, 6 — gewachsener Boden, 7 — Funde (1 — Messerfragmente, 2 — Metallstab 45 cm tief, 3 — Keramikanhäufung 80 cm tief)

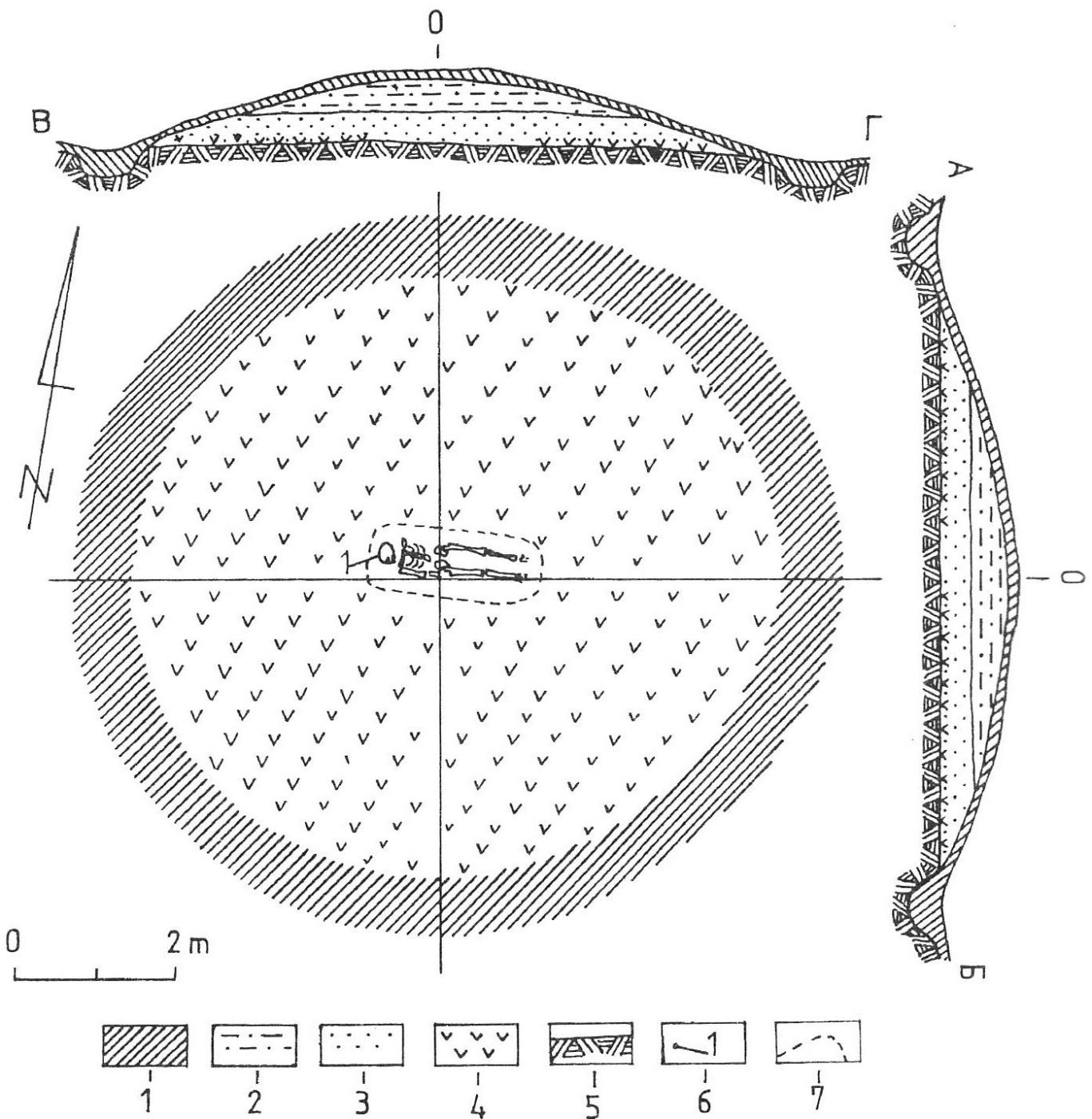

Рис. 4. План і переріз кургану М-3: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похованій дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (1 — сердолікова намистина), 7 — межі тілопокладення без похованого дерну

Ryc. 4. Plan i profil kurhanu M-3: 1—3 jak na rys. 3, 4 — darń z dawnej warstwy kulturowej, 5 — calec, 6 — zabytki (1 paciorek krawnikowy), 7 — zarys grobu

Abb. 4. Plan und Profil des Hügels M-3: 1—3 wie in der Abb. 3, 4 — Rasen aus der älteren Kulturschicht, 5 — tewachsener Boden, 6 — Funde (1 Blutsteinperle), 7 — Grabumriß

прозорого скла ясно-бірюзового кольору (рис. 10:IV,1) і, згідно визначення Ю.Л. Щапової, являє собою імпорт з Близького Сходу². Намистина має вигляд шестипелюсткової розетки і, згідно класифікації Ю.Л. Щапової, належить до різновиду ребристих циліндри-

чних намистин, які датуються в межах XI—XIII ст. (Ю.Л. Щапова 1956, с. 175).

Ще чотири скляні намистини (две одинарні та дві подвійні) в поєднанні із двома срібними у похованні М-7 становили разок цілого коштовного намиста (рис. 11, 4). Скляні намистини виготовлені із напівпрозорого скла темно-синього кольору і, згідно визначення Ю.Л. Щапової, є візантійським імпортом. Одна

² Висловлюючи сердечну вдячність професору, доктору історичних наук Ю.Л. Щапові за люб“язно надану консультацію.

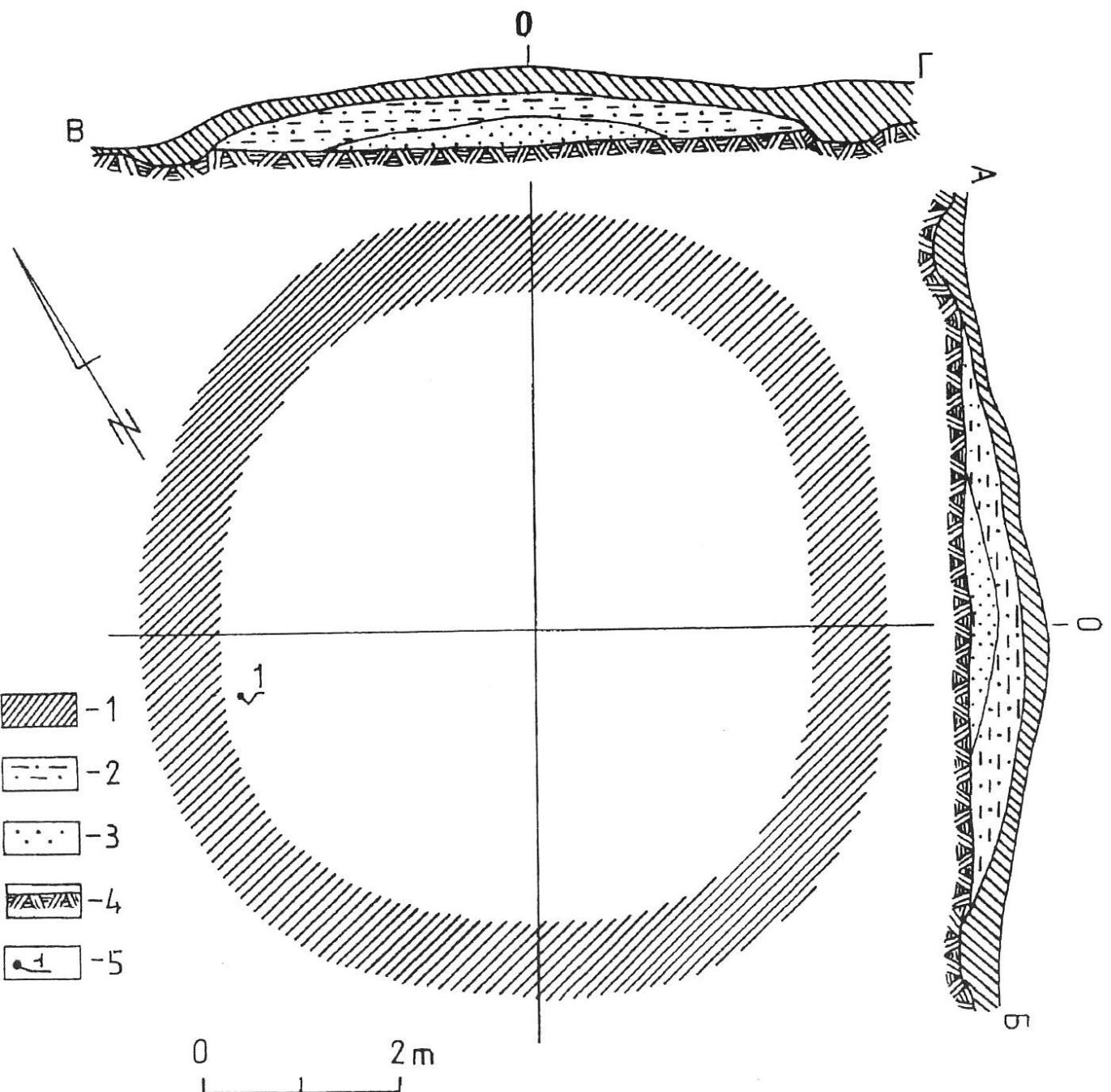

Рис. 5. План і переріз кургану М-4: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — знахідки (1 — скупчення кераміки на гл. 75 см)

Ryc. 5. Plan i profil kurhanu M-4: 1—3 jak na rys. 3, 4 — calec, 5 — zabytki (1 — skupisko ceramiki na gł. 75 cm)
Abb. 5. Plan und Profil des Hügels M-4: 1—3 wie in der Abb. 3, 4 — gewachsener Boden, 5 — Funde (1 — Keramikanhäufung 75 cm tief)

з намистин має вигляд куба, а в поперечному і по-вздовжньому перерізах — квадрат. Інші — одинарна, як рівно ж і дві подвійні, — за класифікацією Ю.Л. Щапової належать до різновиду округлих зонних намистин, які датуються дуже стисло X—XI ст. і окреслюються як хронологічно визначальні для цього відрізу часу (Ю.Л. Щапова 1956, с. 167).

Збережена срібна намистина має бочкоподібну форму і виготовлена з тонкої фольги. Поверхня виробу оздоблена пустотілими півкульками, котрі оточені кілом зерні. Дрібною зерни викладені мотиви трикут-

ників, що заповнюють простір між півкульками. Аналогії подібним намистинам відомі, як правило, в складі скарбів: II пол. X — рубежу X—XI ст. з Дениса Полтавської губернії (Г.Ф. Корзухіна 1954, с. 22, табл. VIII, 10—11); I пол. XI ст. з Боруціна, Олесніци, Сейковіц (А. Gupieniec, T. i R. Kiersnowscy 1965, с. 16, 40, 50, табл. I; IX—XI; XIX), Завади Лянцкоронської (R. Jamka 1935, с. 95, табл. XIV, рис. I); кінця X ст. з Фельханген на Готланді (В. Дучко 1987, с. 77, рис. 2, 4) і інші. В похованнях вони трапляються дуже рідко і відомі, наприклад, в Непоренті на Мазовії XI—XII

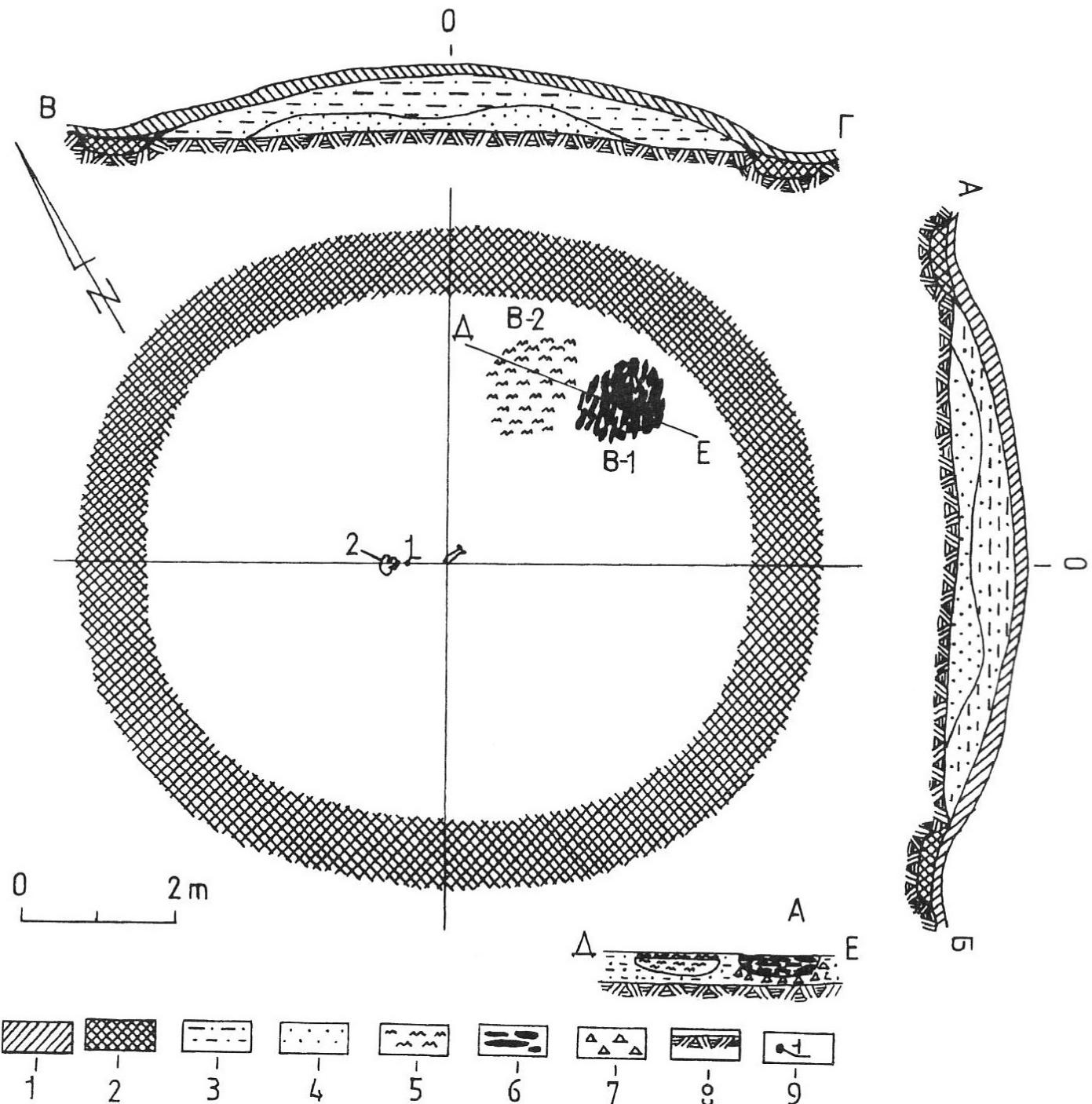

Рис. 6. План і переріз кургану М-5: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — гумус, перемішаний з піском, 3 — супісок, 4 — пісок, 5 — вуглики, 6 — головні, 7 — перепалений пісок, 8 — материк, 9 — знахідки (1 — скляна намистина, 2 — сердолікова намистина на гл. 80 см)

Ryc. 6. Plan i profil kurhanu M-5: 1 — darń, 2 — humus przemieszany z piaskiem, 3 — warstwa spłaszczonej gliny, 4 — piasek, 5 — węgiel, 6 — fr. drewna, 7 — przepalony piasek, 8 — calec, 9 — zabytki (1 — paciorek szklany, 2 — paciorek krwawnikowy na gł. 80 cm)

Abb. 6. Plan und Profil des Hügels M-5: 1 — Rasen, 2 — Humus mit Sand vermischt, 3 — sandige Tonschicht, 4 — Sand, 5 — Kohle, 6 — Holzfragmente, 7 — durchgebrannter Sand, 8 — gewachsener Boden, 9 — Funde (1 — Glasperle, 2 — Blutsteinperle; 80 cm tief)

ст. (L. Rauhut, 1951, с. 338, табл. XXXIV, 8—10); рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні на Прикарпатті (О. Ратич, 1971).

СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ репрезентовані двома різновидами. Один з них (поховання М-6) — це комплект перстенеподібних кілець, розімкнуті кінці яких, мають, заходили один за один. Виготовлені вони

з округлого в перерізі, тонкого бронзового дроту (рис. 10, V, 1—2). Подібні скроневі кільця широко зустрічаються у волинянських, як рівно ж у древлянських та дреговицьких похованнях, де датуються в межах II пол. X — поч. XIII ст. (А.В. Успенская 1953, с. 121).

Другий різновид (поховання М-7) — це складної конструкції ювелірні вироби, що ввійшли в літературу

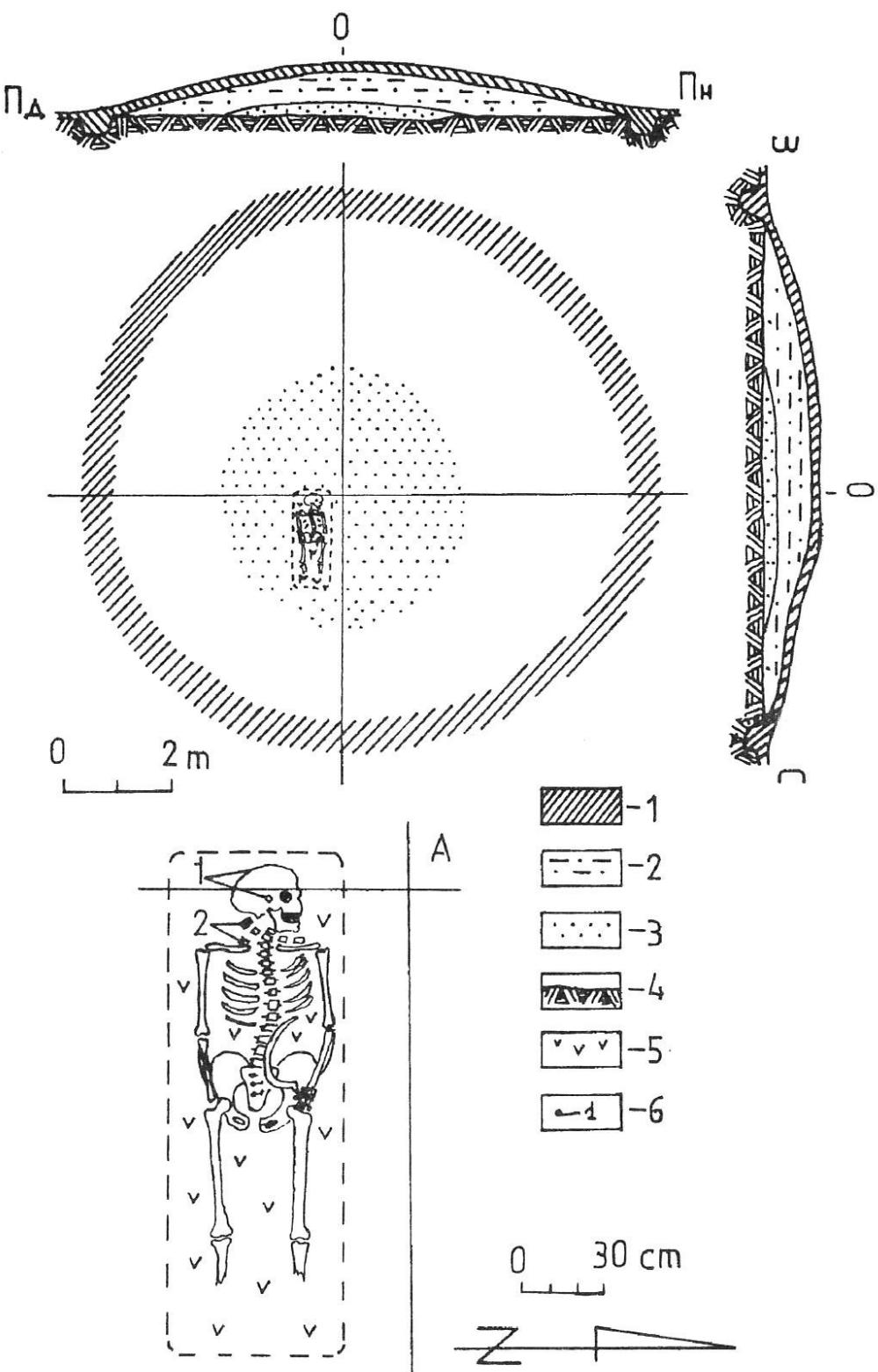

Рис. 7. План і переріз кургану М-6: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — похований дерн, 6 — знахідки, (1 — скроневі кільця, 2 — сердолікові намистини)

Ryc. 7. Plan i profil kurhanu M-6: 1—4 jak na ryc. 5, 5 — darń z dawnej warstwy kulturowej, 6 — zabytki (1 — kabłączki skroniowe, 2 — paciorki krwawnikowe)

Abb. 7. Plan und Profil des Hügels M-6: 1—4 wie in der Abb. 5, 5 — Rasen aus der alten Kulturschicht, 6 — Funde (1 — Schläfenbügel, 2 — Blutsteinperlen)

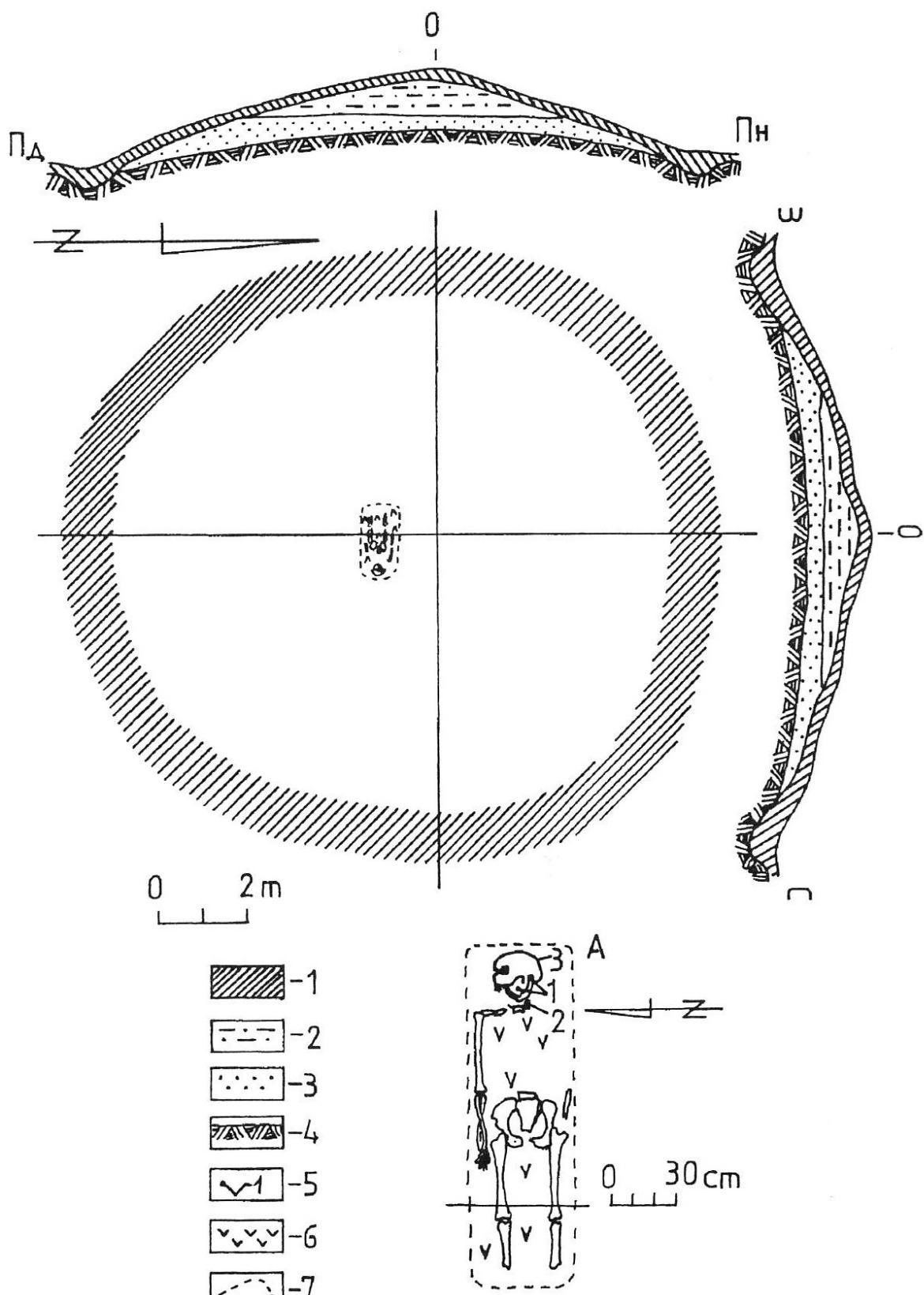

Рис. 8. План і переріз кургану М-7: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — материк, 5 — знахідки, (1 — залізна пластинка, 2 — перстень бронзовий, 3 — бронзова пряжка), 8 — межі тілопокладення на похованому дерні

Ryc. 8 Plan i profil kurhanu M-7: 1—5 ak na ryc. 5, (1 — srebrne lunule, 2 — korale, 3 — paciorek krwawnikowy), 6 — darń z dawnej warstwy kulturowej, 7 — zarys grobu

Abb. 8. Plan und Profil des Hügels M-7: 1—5 wie in der Abb. 5 (1 — silberne Lanulen, 2 — Perlen, 3 — Blutstein-perle), 6 — Rasen aus der alter Kulturschicht, 7 — Grabumriß

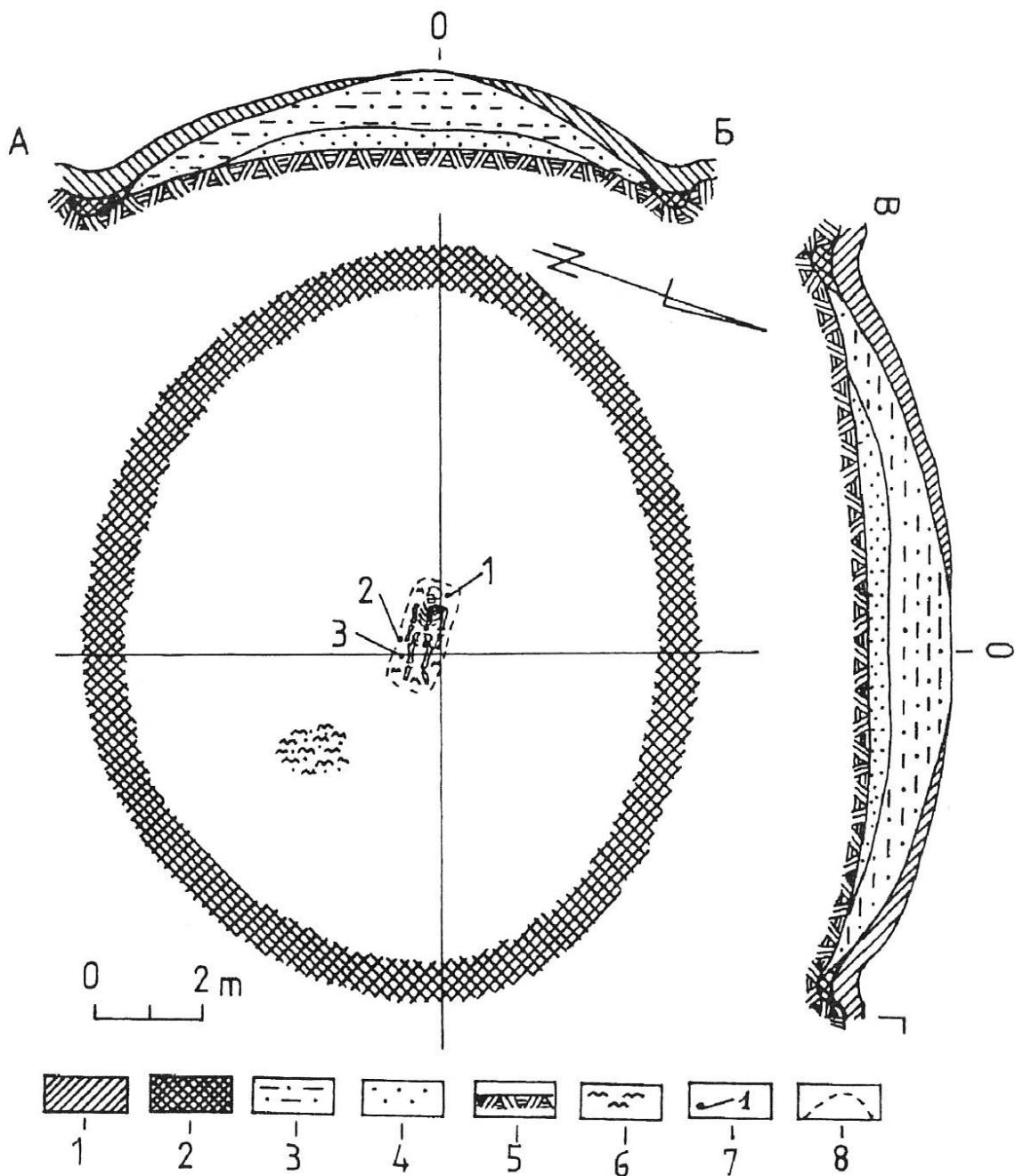

Рис. 9. План і переріз кургану М-8: умовні позначення: 1 — дерн, 2 — гумус, перемішаний з піском, 3 — супісок, 4 — пісок, 5 — материк, 6 — вуглики, 7 — знахідки, (1 — залізна пластинка, 2 — перстень бронзовий, 3 — бронзова пряжка), 8 — межі тілопокладення на зольній підсипці

Ryc. 9. Plan i profil kurhanu M-8: 1—4 jak na rys. 6, 5 — calec, 6 — węgiel, 7 —zabytki (1 — blaszka, 2 — pierścionek brązowy, 3 — sprzączka z brązu), 8 — zarys grobu na podsypce z węgielków

Abb. 9. Plan und Profil des Hügels M-8: 1—4 wie in der Abb. 6, 5 — gewachsener Boden, 6 — Kohle, 7 — Funde (1 — Blechscheibe, 2 — Bronzering, 3 — Bronzespange), 8 — Grabumriß auf der Aufschüttung von Kohlestücken

предмета під назвою скроневих кілець “волинського типу” (рис. 11, 1—2). Оба кільця виготовлені з високо-пробного срібла, в одному художньому стилі, але з певними відмінностями в елементах форми. Спільними стилювими рисами є місяцеподібна ажурна основа — так звана лунниця, -що має три ріжки, звернуті дотори і ясно викладені зернятками срібла; під середнім ріжком на дузі основи звисає п’ятитягурсна підвіска. В одному випадку вона складається

з п’яти пустотілих, витиснених з фольги кульок, які оздоблені мотивами ромбів та трикутників, викладених зернью (рис. 11, 2). У другому виробі підвіска складається із, немовби, сплюснутих кульок, які в по-вздовжньому перерізі мають прямокутник (рис. II, 10). Оздоблена підвіска мотивами ромбів і трикутників, поєднаних у візерунок так, що ясно заповнюють усе поле кульок. Завершуються обі підвіски півсферию, викладеною зернью. Ці прикраси були виявлені

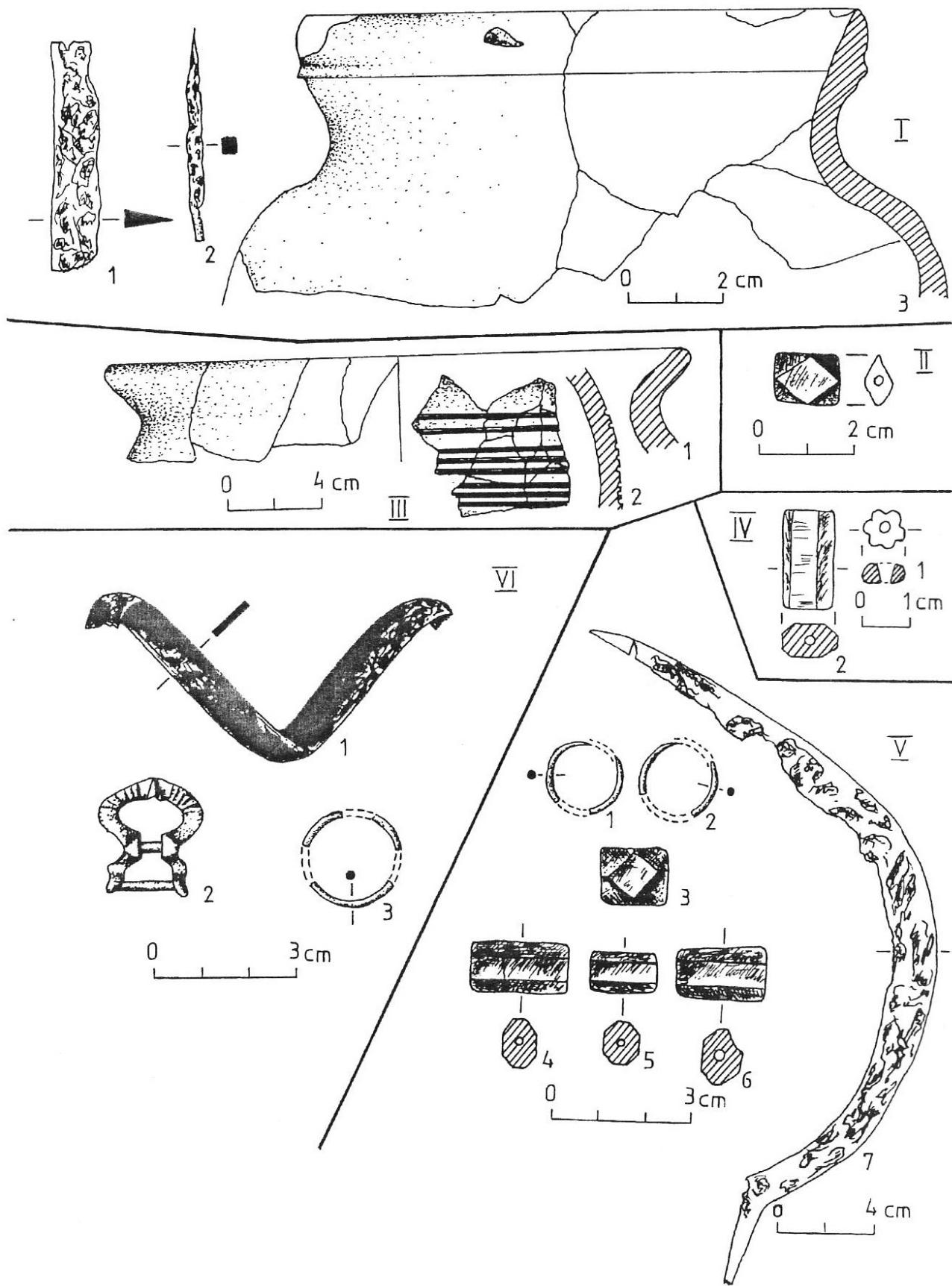

Рис. 10. Комплекси пречових знахідок з поховань: I — M-1; II — M-3; III — M-4; IV — M-5; V — M-6; VI — M-8
 Ryc. 10. Zespoły zabytków ruchomych z grobów: I-M-1, II-M-3, III-M-4, IV-M-5, V-M-6, VI-M-8
 Abb. 10. Bewegliche Fundkomplexe aus den Gräbern: I-M-1, II-M-3, III-M-4, IV-M-5, V-M-6, VI-M-8

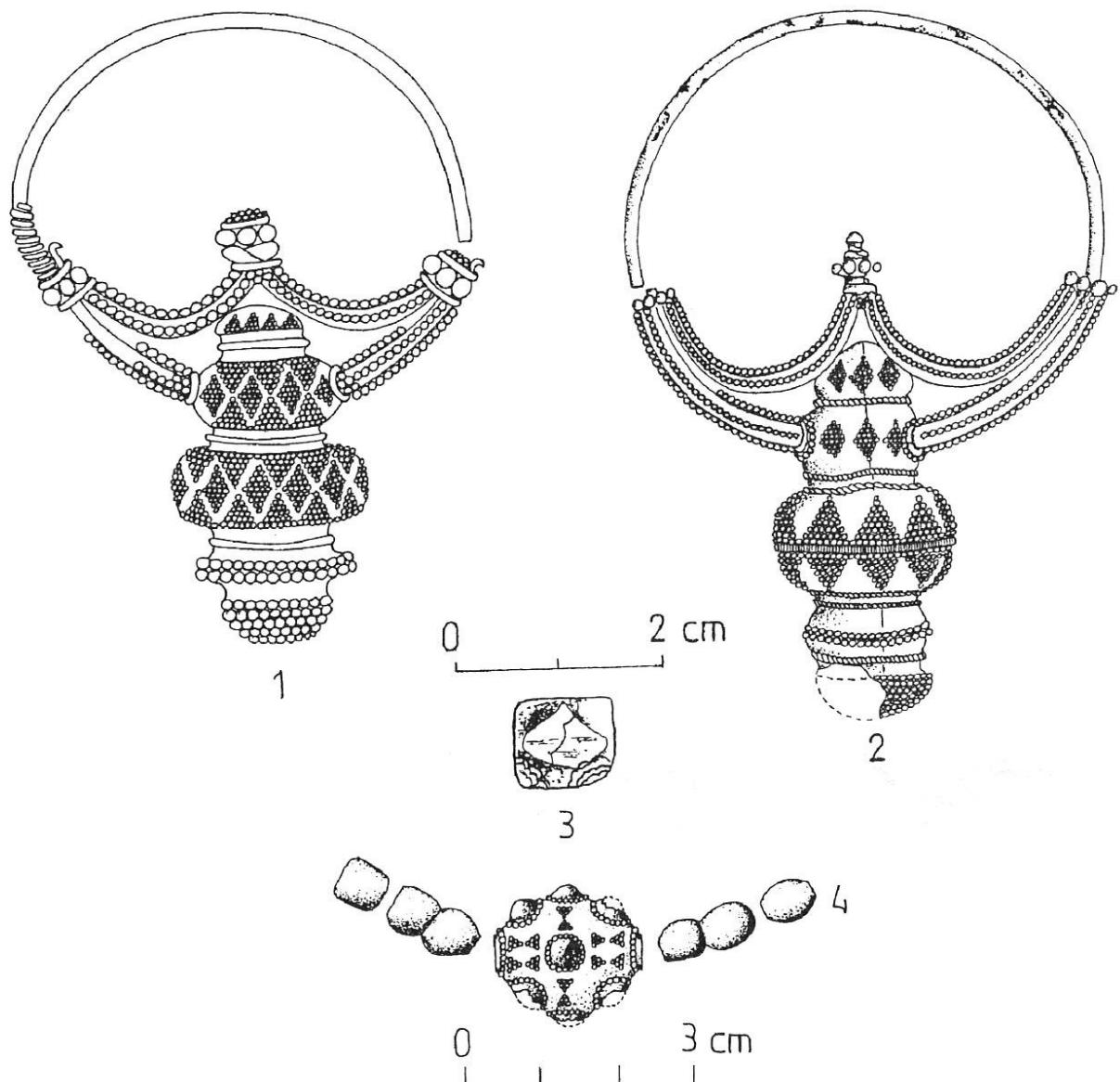

Рис. 11. Комплекс речових знахідок з поховання М-7
Ryc. 11. Inwentarz grobgu M-7
Abb. 11. Inventar des Gräbes M-7

в нижній частині черепа — під і над нижньою щелепою. Це свідчить про те, що вони звисали по обі сторони обличчя. Сліди стертисті зерні з тильної сторони, якою підвіски торкалися під час руху інших складових частин головного убору, підтверджують це. Крім того, це свідчить також про те, що прикраси знаходилися у вжитку тривалий час.

Подібні вироби є рідкісними знахідками. До цього часу аналогії їм на теренах України відзначені лише в скарбах кінця X ст.: Копіївський (Н.В. Линка 1948, с. 182—190, табл. I, 8—11; II, 1—3, 7; III, 14; IV, 1—18), Юрковецький, Борщівський (А.С. Гущин 1936, табл. VI, 6—11, 18; XI, 1—3, 5—6, 8—10), Гущинський (Г.Ф. Корзухина 1954, табл. VII, 1, 3); на території Швеції, як давньоруський імпорт, відомі вони в Готланді і Хельсінгланді (В. Дучко 1987). Серед похованального інвентаря зафіксовано лише бронзові матриці для відтискування підвісок, які виявлено на Пересоп-

ницькому могильнику у, так званому, похованні ювеліра Х ст. (Г.Ф. Корзухина 1954, с. 73).

ПЕРСТЕНІ. Єдиний зразок перстеня на могильнику в похованні М-8 — дуже фрагментований. Виготовлений він з тонкого, діаметром 2 мм, бронзового дроту, округлого в поперечному перерізі. Розмір перстеня — 18 мм по внутрішньому діаметру (рис. 10, VI, 3). Подібні перстені були поширені по всій території Русі. Згідно матеріалів в Новгороді вони датуються початком XI — 70 р. XII ст. (М.В. Седова 1981, с. 122, рис. 45, I).

ПРЯЖКА виявлена в похованні М-8 мала ліроподібну форму і була виготовлена з бронзи (рис. 10, VI, 2). На неї міг застібатися тоненький ремінець шириною 1 см. Подібні вироби зустрічаються в похованнях майже на всій території давньої Русі. Нижня межа побутування ліроподібних пряжок згідно матеріалів з могильників в Чернігові та Шестовиці виз-

начається на X ст. (Д.І. Бліфельд 1965, с. 125, 131; 1977, с. 138—144), а верхня — за матеріалами Новогорода обмежується 70—90 рр. XII ст. (М.В. Седова 1981, с. 144, рис. 56, І).

Вироби з заліза. НЖК, який знаходився в кургані М-1 характеризується широкою (4 мм) спинкою та вузьким (10 мм) лезом, яке клиноподібне в перерізі (рис. 10:I,1). Металографічний аналіз за допомогою стилоскопа показав, що ніж виготовлений із залізовуглецевого сплаву (Fe — C), якому властивий вуглець вмісту більше 1% і відсутність легуючих компонентів³.

СЕРП з поховання М-6 зберігся задовільно (рис. 10:V,7). Для нього характерне вузьке лезо, ширину 23 мм, довжиною 243 мм і найбільшою висотою вгину 88 мм, яка становить 1/3 довжини і ледь зміщена в сторону п“ятки серпа. Кут нахилу леза біля основи — 60°, з загостреного кінця — 40°. Згідно параметральних даних подібні серпи відносяться до південно-західного різновиду (В.П. Левашова 1956). Однак, від відомих в літературі зразків цього типу, описуваний екземпляр відрізняється формою леза, яке вигнуте плавною дугою. Найбільшу подібність до нього відзначено в одного з серпів з Райковецького городища (В.К. Гончаров 1950).

ПРЕДМЕТИ НЕВИЗНАЧЕНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ. В кургані М-1 виявлено стрижень довжиною 48 мм, квадратний в поперечному перерізі, загострений з одного боку, а з протилежного — завужений. Завужений край зберігся на довжину 5 мм (рис. 10:I,2). Добре зашліфована гладка поверхня останнього дозволяє бачити в ньому фрагмент робочої частини якось знаряддя. Описуваний стрижень виготовлений з залізо-вуглецевого сплаву, аналогічного, як у вищезгаданого ножа з цього ж поховання.

Функціонально невизначенім є предмет із поховання М-8, який виявлено поблизу черепа. Це прямоточна в поперечному перерізі пластина, ширину 9 мм (рис. 10:VI,I). Вона зігнута під прямим кутом і кінці її відігнуті назовні. Можливо, що це окуття домовини.

КЕРАМОПКА. На досліджуваному могильнику відзначено лише уламки начиння, які містили у собі три поховання. У кургані М-1 знаходилися уламки двох горщиків (діаметром вінчика 115 мм і 140 мм), виготовлених одним майстром (навіть сліди від загладжування пальцями були тотожні) з добре промішаного тіста, насиченого незначною кількістю дрібнозернистого піску (рис. 10:I,3). Посуд випалений нерівномірно до темно-сірого кольору по вінчику і бежевого по шийці при одношаровому зламі; поверхня виробів шерехата зі слідами загладжування, горбкування. Вінчики горщиків лічча часто відхилені назовні, з середини мають рівну і гладку поверхню, ззовні оформлені злегка опуклим манжетом, який профільований в нижній частині борозною; шийка у горщиків дуже висока і дуже слабо відхиlena назовні (розрахунки проводилися згідно методики, розробленої В.Ф. Генінгом — В.Ф. Генінг 1973, с. 114—136). Подібні

горщики, що мають характерні манжетні вінчики з підбоем, зустрічаються, як правило, на волинських пам’ятках. Відзначенні вони в кургані 2 біля с. Липно (розвідки Г.В. Охріменка), в курганах Г-2 і Г-9 біля с. Берестяне Ківерцівського району Волинської області (В.Д. Гупало 1990 а), в житлі I на поселенні біля с. Реклинець Сокальського району Львівської області (Д.Ю. Павлів 1987)⁴, на городищах біля с. Листвин Дубнівського району Рівненської області (розвідки 1988 р. Р.М. Чайки⁵), біля с. Берестяне (В.Д. Гупало 1993, с. 85), де датуються кінцем Х — 1 пол. XI ст.

Частина дуже дрібних уламків кераміки, які вдалося склеїти, дає уяву про обриси одного з горщиків у кургані М-4 (рис. 10:III, 1—2). Вінчик посудини, діаметром 240 мм, ззовні заокруглений, а з середини в результаті загладжування паличкою має нерівномірну слабопрофільовану ввігнутість, що нагадує зачірнену шийку середньої висоти сильно відхилені назовні; фрагмент плітка цього ж начиння оздоблений заглибленими борознами на всю його висоту. Горщик виготовлений з тіста, насиченого значною кількістю дрібнозернистого піску, випалений до світло-бежевого кольору з одношаровим зламом. Згідно досліджень, проведених на базі керамічного матеріалу з пам’яток Прикарпаття та Волині, вінчики аналогічної моделі з’являються в останній чверті XI ст. (В.Д. Гупало 1993 а). Цим же часом датується випідписаній горщик з поховання М-4.

ХРОНОЛОГІЯ. Для речей, виявлених у похованнях, притаманний досить широкий діапазон побутування. Ця обставина значно ускладнює визначення часу здійснення кожного окремого поховання, як і часу функціонування могильника в цілому. У зв’язку з цим, зроблено спробу провести кореляційну характеристику похованального інвентаря з метою встановити періодизацію об’єктів.

Єдиний набір речей, який характеризується відносно вузькими хронологічними рамками, містився у похованні М-7 — намисто і лунниці. Скляні намистини, як зазначалося вище, виступають хронологічним візначенником для Х—XI ст., срібна датується I пол. XI ст. Це дає підставу відносити час користування намистом до кінця Х — I пол. XI ст. Поряд з тим, верхній хронологічний рубіж для лунниць обмежується кінцем Х ст. Однак, похилий вік покійниці та сліди стерності на оздобах, які говорять про тривалий час їх уживання, дозволяють відсувати верхній хронологічний рубіж лунниць на початок XI ст. Звідси, цілий набір прикрас з поховання М-7 є підстави датувати кінцем Х — початком XI ст.

³ Аналіз здійснено у спеціалізованій металографічній лабораторії Львівського автобусного заводу старшим інженером Н.І. Іваночко.

⁴ Складає цириу подяку автору розвідок поселення біля с. Реклинець Д.Ю. Павліву за дозвіл ознайомитися з керамічною колекцією.

⁵ Глибоко вдячна Р.М. Чайці, автору розвідок ранньосередньовічного городища Листвин, за можливість опрацювати керамічний матеріал.

Близьким по часі до цього поховання, очевидно, слід вважати курган M-1, що містив ніж, стрижнеподібний предмет та фрагменти начиння, на підставі якого спорудження кургану визначається на кінець Х — I пол. XI ст.

Поховання M-4 лише на підставі кераміки датується IV чв. XI ст.

Речовий інвентар решти курганів теоретично дозволяє датувати поховання дуже широко: M-5 — XI — поч. XII ст.; M-6 — II пол. X — поч. XII ст.; M-3 — X — поч. XII ст.; M-8 — поч. XI — 70 р. XII ст. Однак, мало ймовірно, щоби невеличка група поховань з восьми курганів була залишена протягом майже 300 років. Той факт, що усі згадані поховання здійснені за тотожнім обрядом, свідчить на користь того, що даний могильник залишила якась певна етнічно-єдина група населення. Поза тим, поховальний ритуал згаданого могильника за окремими елементами відрізняється від того, якого дотримувалися на розташованому поблизу (на відстані 800 м) могильнику XII ст. (В.Д. Гупало 1995). Це означає, що останній був залишений іншою групою населення. Поховальний інвентар, ритуал, а також дуже близьке сусідство дозволяють стверджувати, що згадані могильники не співіснували. Отже, верхню хронологічну межу функціонування могильника в урочищі Майдан дійсно є підстави визначати по найпізнішому з поховань (M-4) — IV чв. XI ст.

Таким чином, поховання в урочищі Майдан здійснювали протягом кінця X — IV чв. XI ст. Достовірно найранішими серед загалу являються поховання: M-7 — кінець X — початок XI ст. та M-1 — кінець X — I пол. XI ст.; найпізніше — M-4 — IV чв. XI ст.; інші (M-3, M-5, M-6, M-8) визначаються більш широко — кінцем X — IV чв. XI ст.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД. При систематизації поховальних пап'яток і подальшій інтерпретації їх ознак необхідно, насамперед, визначитися щодо змісту поняття “поховальний обряд”. Так, **поховальний обряд** — це соціальне явище, яке являє собою комплекс символічних, визначених традицією умовних дій, спрямованих на оформлення відповідної події в житті людей — похорону. Поховальний обряд здійснюється згідно офіційно прийнятого розпорядку — тобто укладених в певній послідовності дій — так званого, ритуалу. Ці дії являють собою елементарну ланку в межах останнього. Їх сукупність, яка відповідає комплексу археологічних ознак у похованні, в межах ритуалу може змінюватися і бути різною, в залежності від форми поховального обряду. В.В. Богомольников, досліджуючи кургани радимичів, слушно вбачав під формою поховального обряду “поєднання виду поховальної споруди (курган, домовина) з видом (тілопокладення або тілоспалення) і типом (неямним чи ямним) поховального обряду” (В.В. Богомольников 1994, с. 24). Виходячи з цього, усі досліджувані берестянські поховання в урочищі Майдан здійснені за єдиною формою поховального обряду, а власне — це тілопокладення на давньому горизонті, що лежали на спині у випро-

таному положенні з західною орієнтацією під курганними насипами, кожен з яких був оточений кільцевим ровиком. Характерною рисою поховального ритуалу було спорудження вогнищ. Багаття, як правило, розкладали за межами кургану, а під час спорудження конічного насипу посыпали попіл іноді під тілопокладенням (M-8), але, здебільшого, над і довкола покійника (M-3, M-8). В контексті цієї традиції дозволялося палити вогнища і безпосередньо біля померлого (M-5). Одночасно з залишками багать в насип кидали уламки битого начиння. Щікаво, що битий посуд у похованнях радимичів В.В. Богомольников пояснював балтським впливом (В.В. Богомольников 1994, с. 34).

Поряд з цим вимагає пояснень присутність на могильнику двох курганів, які відрізняються тим, що не містили зольних підсипок і уламків начиння. Це два найбагатші поховання — M-6 та M-7. Перше з них супроводжував цілий комплект оздоб головного убору (начільна стрічка з намистиною, пара бронзових скроневих кілець) та нашийних прикрас (разок сердолікового намиста). У ліву руку покійниці було вкладено серп. Це чи не єдине поховання з серпом на Волині. Слід зазначити, що присутність серпів в похованнях східних сло“ян не була масовим явищем. Відомо лише поодинокі їх знахідки на могильниках Середнього Подніпров“я (крім Чорної Могили в Чернігові, де налічувалося 10 екземплярів — О.П. Моця 1987, с. 25), в курганах вятичів (В.В. Седов 1982, с. 151; А.В. Арциховский 1930, с. 96; Г.А. Авдусина 1962, с. 283), кривичів (В.В. Седов 1982, с. 164; В.В. Енуков 1990, с. 71). Поряд з цим привертає увагу факт, що серпи являлися характерною складовою частиною поховального інвентаря латишських племен, прусів, дещо в меншій мірі, ятвягів відродив усього раннього середньовіччя (В.В. Седов 1982, с. 360, 367—368, 372, 401, 416—417).

Другий курган — M-7 — взагалі займає виняткове місце на могильнику. Вирізняє це поховання з поміж усіх поховальний інвентар, що супроводжував покійницю — це вишуканий і коштовний набір прикрас, який складався з начільної стрічки з намистиною, пари срібних лунниць намиста зі срібних і скляних намистинок. Поза тим — це єдине поховання на могильнику із східною орієнтацією. Як відомо, останнє пояснюється пережитком балтських поховальних традицій.

Таким чином, відмінність поховань M-6 та M-7 полягає у балтських рисах складових елементів поховального ритуалу і у багатстві поховального інвентаря. Г.Ф. Корзухіна, аналізуючи срібні прикраси з волинських поховань, пов‘язувала їх з племінною знаттю (Г.Ф. Корзухіна 1954, с. 65). Характер речей, що супроводжували покійниць в курганах M-6 і M-7, підтверджує, принаймні, те, що вони належали до найзаможнішої верхівки населення. Однак, важко сказати, чи слідування балтським традиціям у похованнях M-6 та M-7 якимось чином перекликалося з належністю останніх до соціальної верхівки. Те, що один з цих надійно датованих курганів — найраніший на

Таблиця I

Параметральні дані курганів (в м)

об'єкт	курган		ровик	
	висота насипу	діаметр основи	ширина	глибина
Курган М-1	0,8	макс. — 8,5 мін. — 7,5	0,5	0,37
Курган М-2	0,6	8,0	—	—
Курган М-3	0,96	8,0	0,85	0,4
Курган М-4	0,78	макс. — 6,5 мін. — 6,4	0,8	0,3
Курган М-5	0,80	макс. — 8,0 мін. — 6,9	0,95	0,4
Курган М-6	1,00	9,8	0,6	0,45
Курган М-7	1,50	макс. — 12,85 мін. — 12,15	1,1	0,48
Курган М-8	1,50	макс. — 13,0 мін. — 10,0	0,75	0,5

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Авдусяна Г.А.

1962 *Три курганные группы у Звенигорода*, Историко-археологический сборник, Москва, с. 272—289.

Археологія

1993 *Археологія і нумізматика Беларусі*, Энциклопедыя, Мінск.

Арциховський А.В.

1930 *Кургани вятчей*, Москва.

Бліфельд Д.І.

1965 *Древньоруський могильник в Чернігові*, “Археология”, Т. 18, с. 105—138.1977 *Давньоруські пам’ятки Шестовиці*, Київ.

Богомольников В.В.

1994 *Курганы радиичай*, Гисторычна-археалагічны зборник, № 4, с. 23—35.

Генинг В.Ф.

1973 *Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок*, “Советская археология”, № 1, с. 114—136.

Гончаров В.К.

1950 *Райковецьке городище*, Київ.

Гупало В.Д.

1990 *Розкопки давньоруського могильника біля с. Берестяне на Волині*, Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів, с. 32—34.1990а *Отчет о результатах работы Киверцовского отряда Волынской хоздоговорной экспедиции Института общественных наук АН УССР за 1990 год*, Науковый архів Інституту українознавства Національної Академії наук України, Львів.1993 *Археологічні розвідки на Волині*, “Studia archaeologica”, Львів, с. 84—85.1993а *Средневековая керамика запада Украины (конец VIII—XV вв.)*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва.1995 *Дослідження курганного могильника в урочищі Сермень біля села Берестяне*, “MSROA”, т. 16, с. 143—163.

Гущин А.С.

1936 *Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв.*, Москва-Ленінград.

- Дучко В.**
 1987 *Скандинавские ювелирные изделия с зернью и фи́лigrанью в Скандинавии эпохи викингов*, Труды У Международного конгресса славянской археологии, Т. III, Москва, с. 77—86.
- Енуков В.В.**
 1990 *Ранние этапы формирования смоленско-погоцких кривичей*, Москва.
- Корзыхина Г.Ф.**
 1954 *Русские клады IX—XIII вв.*, Москва—Ленинград.
- Левашова В.П.**
 1956 *Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.*, “Труды Государственного исторического музея”, Вып. 32, Москва.
- Линка Н.В.**
 1948 *Копіївський скарб*, “Археологія”, Т. II, Київ, с. 182—190.
- Моця А.П.**
 1987 *Неселение Среднего Поднепровья IX—XIII вв.*, Киев.
- Павлів Д.Ю.**
 1987 *Звіт про результати археологічних досліджень Сокальської гостодговірної експедиції в 1987 р.*, Науковий архів Інституту українознавства Національної Академії наук України, Львів.
- Седов В.В.**
 1982 *Восточные славяне в VI—XIII вв.*, Археология СССР, Москва.
- Седова М.В.**
 1981 *Ювелирные изделия древнего Новгорода (Х—XV вв.)*, Москва.
- Успенская А.В.**
 1953 *Курганы южной Белоруссии X—XIII веков*, “Труды Государственного исторического музея”, Вып. XXII, Москва.
- Фехнер М.В.**
 1959 *К вопросу об экономических связях древнерусской деревни X—XIII вв.*, “Труды Государственного исторического музея”, Вып. 33, Москва.
- Щапова Ю.Л.**
 1956 *Стеклянные бусы древнего Новгорода*, “Материалы и исследования по археологии СССР”, № 55, Т. I, Москва.
- Ратич О.О.**
 1971 *Богате поховання рубежу X—XI ст. у Судовії Вишні*, Середні віки на Україні, Вип. I, Київ.
- Gupieniec A. Kiersnowscy T. i R.**
 1965 *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski średko-wej, Mazowsza i Podlasia*, Polskie badania archeologiczne, T. 10, Wrocław.
- Jamka R.**
 1935 *Wczesnohistoryczny skarb znaleziony na grodzisku w Zawadzie Lanckorońskie „WA“*, t. 13, s. ...
- Rauhut L.**
 1951 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI—XII w. w Nieporęcie, pow. Warszawa*, z. 3—4, „WA“, t. 18, s. ...

Wiera D. Hupalo

Badania cmentarzyska kurhanowego w uroczysku Majdan koło wsi Berestjane (Ukraina)

Streszczenie

Artykuł omawia główne wyniki badań przeprowadzonych w latach 1984—1987 na cmentarzysku kurhanowym we wsi Berestjane (uroczysko Majdan, rej. Kiwercy, obł. wołyńska). Cmentarzysko leży około 3,5 km na SW od wsi i liczy 8 kopców.

Wszystkie kurhany miały podobną formę i konstrukcję. Były one otoczone rowkami, w obrębie których występowały ślady po ogniskach. Pochówki, zalegające na poziomie pierwotnego gruntu, były grobami szkieletowymi w pozycji wyprostowanej, z głową od strony zachod-

niej. Wśród nich wyróżniają się groby zawierające elementy bałtyjskie — wschodnia orientacja szkieletów, obecność w wyposażeniu potłuczonego naczynia i sierpa.

Odkryty inwentarz ruchomy stanowił: paciorki, kabłączki skroniowe, sprzączka, pierścionek, nóż, sierp oraz ceramika. Na szczególną uwagę zasługują srebrne kabłączki i paciorki, bogato zdobione granulacją, tzw. typu wołyńskiego.

Okres funkcjonowania cmentarzyska ustalono na X—2 poł. XI wieku.

Untersuchungen auf dem Hügelgräberfeld in der Einöde Majdan in der Nähe des Dorfes Berestjane (Ukraine)

Zusammenfassung

Im Beitrag werden Hauptergebnisse der in den Jahren 1984—1987 auf dem Hügelgräberfeld im Dorf Berestjane durchgeführten Untersuchungen besprochen (Einöde Majdan, Wolynien). Das Gräberfeld liegt ca. 3,5 km südöstlich vom Dorf entfernt und besteht aus 8 Hügeln.

Alle Grabhügel ähnelten einander in Form und Konstruktion. Alle waren mit kleinen Gräben umgeben, wo Spuren von Feuerstellen auftraten. Bestattungen, auf dem Niveau des ursprünglichen Bodens, bildeten Skelettgräber,

die Leiche lag ausgestreckt, mit dem Kopf nach Westen gerichtet. Darunter unterscheiden sich Gräbern mit baltischen Elementen — östlich gerichtete Skelette, zerbrochenes Gefäß und Sichel in der Grabausstattung.

Bewegliches Inventar besteht aus: Glasperlen, Schläfenbügeln, Spange, Ring, Messer, Sichel und Keramik. Besonders beachtenswert sind reich mit kleinsten Silberkörnchen verzierte Silberbügel und -perlen vom Typ Wolynien.

Das Gräberfeld funktionierte im 10. Jh. bis zu der 2. Hälfte des 11 Jhs.